

PÁRISI LEVÉL.

Páris, 1892. május.

(Le Nouveau Testament contient-il des Dogmes? -- Etude par le professeur A. Sabatier. — „Jeunesse“ par C. Wagner, I. vol. in 12. Paris, lib.Fischbacher.)

Szerkesztő Ur!

A szomorúság és bánat, melyet atyám halála okozott, nem engedte, hogy a multkori füzet számára irjak. Azt ígértem volt, hogy Sabatier egy munkáját fogom ismertetni, melynek czime: „Foglal-e magában az új szövetség dogmákat?” A mit akkor nem tehettem, teszem most. E munka a „Theologiai társaság” ülésén olvastatott fel. Az felelet Godet F. sveizi neuchатели tanárnak, ki ugyanerről a tárgyról egy Lausanneban megjelenő lapban egy hosszú cikksorozatot tett közzé, melyben Dandirant, Astié-t, Sabatier-t, szóval az ugynevezett „új theologiai iskolá”-t hevesen megtámadta. Godet előtt a legkevésbé sem kétséges, hogy az új szövetség dogmákat foglal magában. De cikkeit olvasva, azonnal észre lehet venni, hogy a mit ő „dogmá”-nak nevez, az kevésbé hasonlít ahoz, mit e kifejezés alatt a theologiai nyelvben rendszeren érteni szoktak. Jézus és az apostolok szavait idézve, melyeket ő dogmáknak mond, tényleg ezt írja: „E dogmák meghatározás nélkül s minden dogmatikai formulán kívül való, theologiailag meg nem határozott, nem formulázott dogmák.” Mi egyéb ez szöszaporitásnál, mert, mondja Sabatier: Mi egy meghatározás nélkül való, meg nem határozott dogma? Avagy lehet-e azt egyáltalán dogmának nevezni? A mi Godetnek azt a mondhatni naiv megkülönböztetését illeti, a melyet a bibliai és egyházi dogmák közt teszen, az meg nem állhat. Sabatier azért azt veti szemére, hogy helytelen kifejezéseket használ, s meghatározásaiban nem elég pontos és nem oldja meg a kérdést, melyet feltett. Tárgyaljuk hát a kérdést, mondja, egy kissé több szabadsággal. „Vizsgáljuk meg először mi a dogma? és másodsor, hogy mi az új szövetség? A felelet aztán magától fog következni.”

I. Mi a dogma? A dogma, mielőtt miént ilyen léteznék, vitatott, változó és szabad tan, és az az egyház meghatározása, mi ezt a szabad tant az egyház tagjaira nézve kötelezővé teszi. Ebből következik, hogy a dogma eszméje nemcsak hogy az összeség vagy az egyház eszméjét magában foglalja, hanem hogy egy dogma alakulásában két alkotó elem van: a tan, melyet a gondolkodás fejt ki és az egyház tekintélye, mely a tant meghatározza és törvényynyé teszi. A hol e két lényeges elem közül az egyik hiányzik, ott nem lehet

dogmáról szó. E két elemet meg lehet találni magának a szónak etymológiájában és történelmében. A görög ige (ἔδοξε), melyből a dogma szó származik, azt jelenti: *visum est, placuit*. A dogma eszméje és szava a kereszténységnek már jóval előbb létezett; de a héber vallásra nézve az egészen ismeretlen. Annak eredetét a görög bölcseség és államtan történelmében kell keresni. Az új szövetségben ez a szó seholsem használtatik az evangelium tartalmára nézve. Pál apostolnál fordul elé kétszer, de a kötelező betű, és a törvény rendeletszerű formájának jellemzésére, az evangelium szellemi lényegével szemben. Ha látni akarjuk, hogy hogyan született e szó és dolog az apostoli keresztény egyházban, olvassuk csak az apostolok cselekedeteiről írott könyv XV-ik fejezetét. Im ott van, történelmi valóságában az első keresztény dogma és az egyetlen, melyet az új szövetség magában foglal. Az sokkal későbbi dolog, hogy különbséget tesznek a szertartási és a tani határozmányok között. Csak is a IV-ik százévtől kezdve használtatik a „dogma“ szó kizárólag az utóbbiak jelölésére. De itt már teljesen benne vagyunk a katolicizmusban, azaz a vallási gondolkozás és beszéd egy oly módjában, mely messze eltávolított a Krisztusétól és az apostolokétól.

A psychologia is megerősíti, a mit a történelem tanít. Mivel a dogma feltételezi az egyház lételetét és a gondolkozás bizonyos munkáját, az nem valamely elsődleges dolog a vallásban. Minden positiv vallásban ott a benső elv, a vallásos érzelem és a külső elem, a szertartás, a dogma, a társadalmi intézmény. E két elem közül az első, a primitív, vagyis a subjectív vallás az, melyből a második, a külső, az objectív létre jön. De mi a vallás tüneményében három mozzanatot különböztetünk meg: az isteni kijelentést, a subjectív vallást és az objectivet, a második az első közvetlen hatása és a harmadik a második természetes következése. Ebből következik, hogy minden isteni kijelentésnek szükségképpen át kell mennie az emberi subjectivitáson, mielőtt a történelmi vagy dogmatikai objectivitáshoz érkeznék. Ezzal azt akarjuk mondani, hogy az isteni kijelentéssel a kegyes érzelem jár együtt; a miből következik, hogy isteni dogma, az az olyan, mely Isten kijelentésének közvetlen adománya lenne, nem létezik.

Másfelől, ha bizonyos, hogy az isteni szellem által az emberben teremtett benső érzelemnek külsőleg nyilvánulni kell, nem szabad feledni, hogy ez a nyilvánulás szoros viszonyban van az emberi szellem műveltségével. A képzelő tehetség az első, mely az emberben felébred. A kép, a jelvény, a mythologia fog szükségképpen az első kifejezés formája lenni minden történelmi vallásnak. A gyermekkorra, melyben a költészet az uralkodó, a növendékkor jön, melyben a gondolkozás ébred. Az ember itt már számot akar adni magának a jelvényekről. Ez a vélemények és viták kora, mely könnyen veszélyezteti az egységet. Az összeség ekkor visszahatást gyakorol az egyének munkája ellen, s a tanokat kiválasztja, meghatározza és szentesíti. Tehát szükségképpen való dolog, hogy a dogmák egy adott pillanatban az egyház életében megjelenjenek; de nem kevésbé szük-

séges az is, hogy azok fejlődéseken és átalakulásokon menjenek keresztül, a művelődés ama fokozatainak megfelelőleg, melyeken a vallás átmegegy. E dogmatikai fejlődés a vallás pszichológiai és a történelem törvényeiből foly. Most már lehet látni, miért hogy a bibliában nincsenek dogmák, mert a biblia előbbi időből való, mint a dogmatikai fejlődés az egyházban. S ezt még inkább fogjuk látni, ha felelünk a második kérdésre, arra t. i., hogy mi az ujszövetség?

II. Három részre osztjuk a kérdést, hogy annál könnyebb legyen a felelet: 1. Hogyan állott elé az új szövetségi canon? 2. Kiknek a számára, minő formában és szándékkal irattak a könyvek, melyek benne foglaltatnak? 3. Miben áll az isteni kijelentés, melyet abban találunk?

1. Hogyan állott elé az új szövetségi canon? A keresztény egyház létezett az új szövetség előtt. Az új szövetség canonja tehát nem úgy jött létre, mint Isten elsődleges kijelentésének alkotó része. Krisztusról egyáltalán nem látszik, hogy neki szándékában lett volna az evangéliumot írásba tenni vagy tétetni. Az apostolok nagyon csudálkoztak volna, ha valaki nékik azt mondja, hogy az ő fő munkájuk népük bibliájához újabb kötetet adni. A gyűjtemény csak később jött létre és hosszú időn keresztül az országok és százévek szerint változó volt. A 200-ik év körül állított meg az új szövetség foglalatja, de akkor is még nem mindenik könyvre nézve egyeztek és nem mindeniknek a tekintélyére. Egészen a középkorig különbséget tettek a teljesen elfogadott s a vitatott és más könyvek között. Maga a katolikus egyház egy hivatalos, végleg megállított canonhoz csakis a tridenti zsinaton jutott. Ki alkotta össze tehát az új szövetséget? A történelem megadja rá a feleletet: a régi katolikus egyház, úgy hogy az új szövetség canonja végső elemzésben csakis az egyház tekintélyén nyugszik, mely dogmára alapítják minden más dogmájukat is.

2. Kiknek a számára, minő formában és szándékkal irattak a könyvek? A bírálat eredményei az új szövetségi könyvek szerzőire nézve egymásnak gyakran ellentmondók és subjectiv természetűek, s így isteni dogmatikai hitelességét e könyveknek nem lehet biztosan megállapítani. Senki se állhat jól arról, hogy az új szövetség bármely könyve az Úr tizenkét tanítványának valamelyikétől származott volna. Hátra van, az igaz, Pál apostol. Pál hasonlíthatlan tekintéllyel szól; levelei telve vannak eredetiséggel és egy nagy tannal, de még ez a tan is egyéni, azaz saját tapasztalataiból származott, s kevésbé lehet azt az isteni kijelentés közetlen, objectiv adományának venni. Gyakran szokták idézni a Galatákhöz írt leveléből e szavakat: „Hogyha valaki más evangéliumot hirdet, legyen az akár én, akár az ég angyala, átok legyen rajta.“ De miről beszél ő itt, mire alapítja bizonyosságát? Arról a kijelentésről, melyet a szentlélek tett az ő lelkében és a mely által ő a megfeszített és feltámadott Krisztusban való hitében kegyelmet és békét nyert és az ő bizonyossága éppen a kegyelem és a béke eme tapasztalatán alapszik, melyet minden hívő úgy megnyerhet, mint ő.

Luther éppen így beszél, midőn hasonló merézséggel azt mondja : „Azt a könyvet, mely a Krisztust prédikálja, el kell fogadni, ha mindjárt az ördög lenne is az, a ki azt írta, de a mely más dolgot prédikál, mint a Krisztust, azt vissza kell vetni, ha mindjárt Péter, János vagy Pál lenne is a szerzője.“

Az új szövetség minden könyvei, kivétel nélkül, alkalmoszerűleg iattak. A szerző egyikben sem akart dogmákat adni és formulázni. Jézus tanításaiban nincs egy dogma se, mert e tanítás inkább teremtő cselekvés, életmunka, mint elvont, természetfeletti igazságok hitvallása. Midőn az ember arra törekszik, hogy Jézus concret és élő szavait elvont dogmákká alakítsa át, két veszélynek van kitéve. Az egyik az, hogy kijelentett dolgoknak, isteni eredetű elemeknek azokat fogja fel, melyek mellékesek és valósággal nem egyebek, mint a kifejezés időleges eszközei. Jézus hasonlataiban és példabeszédeiben sok olyan viszonylagos értékű részlet van, mely az akkori műveltség történelmi fokának felel meg. A veszély tehát abban van, hogy mindent együtt fogva fel, vagy a részleteket önkénytelenül különözve el, nehogy azt vegyétek isteni kijelentésnek, mi Jézus e vagy ama hasonlatából vagy gyakorlati buzdításaiból logikailag látszik folyni. A másik veszély melyet jelezni kell, még komolyabb: Jézus szavait elvont tanokká változtatni, annyi mint élethatalmukat elvenni, az az megölni, meghaltakká tenni.

3. Miben áll az Isten kijelentése az új szövetségben? Azt kérdik tőlünk: „Nincs-e hát semmi kijelentés benne, semmi, a mi állandó legyen, a mi tekintélylyel szóljon a keresztény lelkiismeret-höz?“ Bizonyára van az új szövetségben isteni kijelentés; de azt kérdezzük, hogy ha dogmákban áll-e ez? hisz akkor a dogma az isteni kijelentés természete. Mondottuk már, hogy a dogma az értelem által az észlelés és tapasztalás tárgyairól elvont eszméknek logikai csoportosítása. Hogyha ez így van, könnyen lehet látni, hogy dogmákból és elvont tanokból álló kijelentés lélektanilag lehetetlen. A tanoknak magukra nincs semmi értékük; a tapasztalásból a gondolkodás által alkotva, nincs más értékük csak is annyi, hogy megfelelnek a valóságból való tapasztalásnak, a melyből származnak. Egy elvont eszme, mely nem felel meg a tényleges tapasztalatnak, üres és haszontalan ismeret. S ha a tapasztalás módosul, akkor egyszersmind az elvont ismeret is módosulni fog. Ez igaz a természeti tapasztalatról és igaz a hitbeli tapasztalatról, igaz a tudás minden ágáról. Ennélfogva a mi felfogásunk, hogy az Isten valódi igéje nem dogmák, elvont igazságok sorozata. Az Isten igéje lényegileg alkotó; ez igaz a természeti teremtésről s még inkább az erkölcsiről s a kijelentés lényege nem valamely dogmában, hanem Jézus tökéletes vallásos életének hatalmában van. Minő vonatkozásban van az új szövetség Istennek eme munkájával? Az tulajdonképpen nem történelem, az szorosan véve nem okmány. A Jézus és az első tanítványok lelkiismeretében a szentlélek hatása által eszközölt vallásos tapasztalat, ez az, a miért azt a keresztény lelkiismeret megismeri és elfogadja, mivel a hit és szeretet, a vallás emez életpéldányában

látja az örök eszményt, a melyre aspirál és a melyre teremtetett. Ime az új szövetség tekintélye, hogy az nemcsak elvont ismereteket nyújt, hanem az életről concret elbeszéléseket nyújtva, ugyanazt állítja oda mindenki, tudós és tudatlan számára s ugyanazt az áldozatot követeli egyiktől, mint másiktól, nem a *sacrificium intellectus*-t, mint az orthodoxia igényli, hanem az önzés, a testiség, a vétek áldozatát s a bűnbánat és hit imáját. Ime, ez előttünk az új szövetség tekintélye; ez az igazság tekintélye, az igazsága, mely megvilágosít; a szentsége, mely a térdeket meghajtja; az élet szelleméé, mely életet hoz létre. Kétségtelenül e tekintély nem hirdet dogmákat, de annál jobbat tesz, fölébreszti, felkelti a lelkiismereteket. Az új szövetség nem lesz formulák gyűjteménye, az megmarad az élet könyvének. Az nem fog dogmatikai tudományt alapítani, de folytatni fogja azt a munkáját, hogy a keresztényeket serkentse. S éppen ez az, a mire Isten azt adta.

Ezek eme tartalmas és gondolatkeltő munkának főbb eszméi, gyakran a legtöbb helyt csaknem ugyanazon szavakkal, melyeket szerző használt. — És azt is megjegyezhetjük, hogy ez eszmék a nálunk ugynevezett „*Uj theologiai iskola*“ eszméi, mely az orthodoxok keblében alakult. Ez mindenestre figyelemreméltó jelenség. Tényleg a tekintély alapja megváltozott. A tekintély alapjául a dogma betűje helyett a lelkiismeret, a vallásos tapasztalat tétetett. Ez nevezetes változás és ennek a francia protestánsok jövő egyházi helyzetére nézve kiszámíthatlan következményei lehetnek.

— Midőn Wagner munkája, melynek e czímet adta: „*Jeunesse*“, ez év elején megjelent, egy kitünő és szigorú bíráló úgy nyilatkozott: „hogy ez évben megjelent jó könyvek közt ez egyike a jobbaknak.“ Bárki elolvassa e könyvet, e becsülést igazolva találja. Ez igen jeles munka és alkalmas pillanatban jött. Ezt mutatja az a rendkívüli előnyös fogadtatás, melyben mindenfelől részesült s főleg azoknál, kiknek a számára iratott, az ifjuságnál, melynek van szive és készséggel hallgatja azokat, a kik valóban szeretik. Szerző pedig szereti, felfogja az ifjuságot, vele él, résztvesz játékaiban, nyugtalanságaiban, munkájában és örömeiben. S így nem lehet csodálni, hogyha az ifjuság őt meghallgatja és szereti.

Könyvét az ifjuságnak szenteli és mindazoknak, kik az ifjuságot szeretik és három részre osztja: 1. Az örökség. 2. Az örökösök. 3. A források és magaslatok felé.

Az első részben, melyet ő első könyvnek nevez, az örökséget ismerteti, mely a mai nemzedékre hagyatott. Ez örökséget mindenek felett az inductiv és materialistikus tudomány jellemzi s az a pillanatnyi diadal, melyet az ugynevezett positiv tudományok nyertek. E tudományos munka a dolgok részeit keresve azt az eredményt idézte elé: hogy az ember miután annyi dolgot látott, mit az elődök nem ismertek, ő maga kicsinyítettett saját szemeiben. Az embernek a kicsinyülése érezhetővé lett a lét minden terén, a szellemi élet súlyedése által. A mult nagyszerű, de csonka munkát hagyott nekünk. Hiányzik a szellem egysége, a lélek. Vissza kell térni a rendes gon-

dolgozáshoz, a tisztelethez, az összetartozás érzetéhez, a munkához, az egyszerűséghez stb.

Miután az örökséget megismertette, a második könyvben az *örökösöket* vizsgálja. Ez egy valódi enquete a mai ifjúság erkölcsi állapota felett. Természetesen nem teljes, mert okmányokban nem bőséges s aztán az ifjúság munkája nem is bevégezett, hanem forrásban levő. De mennyire valódi és mily élő a kép, a melyet nyújt: „Ott a színek minden változata — mondja — oly határozott alapszínekkel, mely minden árnyalatot kizár. Az ifjúság az utczákon e kor dicsőségét énekli és a háztetőkről kiáltja; ott csinálja a legkomolyabb szélsőségeket a roszban és ott mutatja a legnagyobb lelkesedést a jó iránt. Veszületett hevességénél fogva sietve határoz s fut a végekre, az ifjúság mindent a végletekig visz.”

Ezután azt mutatja meg, hogy a mai ifjúság az elődök munkáját igen nagyítja. És egy adott pillanatban odajut, hogy elveszti bizalmát az élethez; némelyik meg a pessimismust végletekig vive, a *taedium vitae*-be esik. De a mint a rosz legszélsőbb fokáig jut, azt vesszük észre, hogy a jó hajnala kezd derengeni felette. Iskoláink ifjúságából sokan komolyan felteszik magoknak a kérdést, ha nem hamis utat követtek-e; mások meg tényleg megismerik, hogy rosz uton jártak. Az ifjúságnál tehát egy bizonyos benső forrongás van, látható mozgalom valamely jobb dolog felé. És észrevehetőleg a legkülönbözőbb szellemek különös figyelmet tanusítanak a még nem sokkal ezelőtt annyira megvetett vallásos érzelmek iránt. Ez annyira igaz, hogy egy az ifjúságtól nagyon szeretett és szívesen hallgatott egyetemi tanár közelebből ezt írta: „A mai gondolkozó fiataloknak egyik jellemző vonása, ugy látom, az isteni után való vágyakozás.” Az életességben és magaviseletben való eme fordulat látható jelei mellett szerző második könyvét így végzi: „A sötét felhők ellenére is, melyek még láthatárunkon tornyosulnak, ama roszak, tévedések és hibák mellett is, melyeknek következményeit viseljük, helyet adhatunk a megnyugvásnak és bizalomnak. Valami új dolog születik ifjúságunk szívében. Valóban mi mintegy sötét helyről jövünk ki. A semmiség széléig vitetve, láttuk ott az ijesztő mélységet. De az álom végződik és a láthatáron a hajnal sugarai jelennek meg. Most már bátorság, szívünk remélj!! A ragadozó önzés durva törvényével szemben, az eszmékben és életben való eme sophistication szemben szeretni kell az igazságosságot, igazságot és egyszerűséget. De hogy erősebbek legyünk és jobban lássunk, mert a jövő azoké a hívőké, a kik tisztán látnak, meritsük bé magunkat a forrásokba és igyekezzünk felérni a magaslatokra.” Így tehát egész természetesen és következetesen jut szerző harmadik könyvéhez, melynek czime: „A források és magaslatok felé.”

A munka e része leginkább ki van fejtve és szerintem a legfontosabb és a legszebb. Ez egy erőteljes, hatalmas erkölcsi beszéd, nemes és erélyes törekvés segíteni az ifjúságot, segélyére lenni az élet nehéz kérdésének megoldásában. S mindenekfelett arra törekszik, hogy az életet vele szerettesse és hogy fölfogassa, hogy minek

kell az ifjuságnak lennie. A roszbá, az életunalomba a rendellenes élet s az akarat elerőtlenedése vitt. Vissza kell tehát térni az egyszerű s rendes élethez, az erkölcsi egyensúlyhoz és erősíteni kell az akaratot. Ez a kiindulás-pont: élni, azaz az életben, az igazban, a nagyszerűben hinni, és nem csupán az alsóbb és gyakran oly csalékony életben; ez a kiindulás-pont: akarni, azaz hinni az akaratban és nem elégedni meg a gépiességgel és fölfogni, hogy az akaratnak bármely egyszerű ténye felebb való annál. És e szerény kiindulás-pontból az ifjuságot annak az eszményi fölfogására vezeti, a mivé lennie kell és lenni lehet; és ez eszmény fogalmától a lélek és test oly fegyelmelés-módjára, mely az élet különböző erői közt oly egyensúlyt hoz létre, hogy egymással nem ellenkeznek, hanem egyeznek; a fegyelmelésről pedig a munkára, mely a boldogságnak egyik legtisztább forrása s mely a nagy szabadító, békítő és kitűnőleg vigasztaló; a munkáról a tiszta és valódi öröme, mely a szívet emeli és a gondolatot derüssé teszi; az örömről a családi, barátsági, hazafiui és szereteti összetartozásra; a szeretetről a tisztelőre; a tisztelőtről a kegyesség érzetére és a kegyességről a hitre. Így vezeti az ifjuságot a magaslato felé. És mily következetes úton. S a magaslatra jutva mily nagyszerű kilátást tár fel előtte: „A szabad, személyes hitet, az Istenországát eszméjét, a Krisztus evangeliumát, mint az akarat kérdéseinek erkölcsi megoldását.“ Tehát ő a hittel végzi. És megmondja azt is, hogy miért tette a hitet befejező és nem kiinduló ponttá; mert szerinte a hit nem egy csomó dogmához való ragaszkodás, melyek a tekintély jellegével jelennek meg. Ez csaknem mindig a hagyomány hite, a lelkiismeretben és a személyes tapasztalatban való szilárd alap nélkül. Előtte a hit az egész életnek a csúcspontja, minden inductiognak a synthesise. Minden mi tapasztalataink és a lelkünkön át megélt múlt tapasztalatok összetömörülnek és alkotják számunkra a személyes kijelentést: ime ez a hit. Az ember ezer és millio, egymástól gyakran különböző utakon keresztül érkezik ide; de ezek az utak mind közösek egyben, abban t. i., hogy lépcsők a végtelen felé.“ És bizonyára az így értett hit a valódi, a személyes, élő hit. Inti is az ifjuságot, hogy törekedjék maga jutni el a hitre: becsüljétek azokat az ifjakat, a kik az eszmék birodalmában keresnek és fáradsznak! A hit a szabadság testvére. Kalitkába zárva mindig meghal. Soha esetek szolgátságba azért, hogy jobban éljete. Elvesztitek azt a keveset is a mitek van. De a szellemi szabadságot igényelve és gyakorolva, és azt másoknak is éppen annyira megengedve, a mennyire igénylitek a magatok számára, emlékeztetek arra, hogy az ember társas lény. Ugy van az a vallásban is, mint egyében.“ Ez lényegében ama könyv tartalma, melyben a harmadik részt, a mint már mondtam, a legjobbnak tartom. A két első a tágynak történeti része, az utóbbi pedig a tanító rész. A könyv a francia ifjusághoz van intézve, de bármely nemzet ifjusága megfigyelheti. A francia akadémia e munkát a múlt héten tartott ülésében a nagy díjjal jutalmazta. És ennél jobb munkának azt nem is adhatta volna.

TORDÁN 1892. MÁJUS 22-ÉN TARTOTT PÜSPÖKI VIZSGÁLAT ALKALMÁVAL MONDOTT BESZÉD.

Ker. Gyülekezet! Kedv. afiai az Urban! Kiváló öröme lelkenek, hogy ismét közöttetek lehetek e gazdag történeti multtal biró, kedves és barátságos városban s együtt imádkozhatom veletek négy év után újra, e szent hajlékban, a mely utóbbi itt létem óta mintegy mosolygóbbá és derültebbé lett.

Valóban, mintha egészen megifjodott volna szerény kis templomotok a mult özön rajta eszközölt javítások és ujitások által. Sугár kis tornya ugyan nem lett magasabb, de fényesebb arczczal tekint az égre s a róla visszaverődő napsugarak is könnyebben eljutnak a földönjárók szeméibe, emlékeztetve őket, hogy nekik is többet kellene fölfelé nézni s föl a magasba kellene törniök vágyaikkal és reményeikkel, a helyett, hogy szüntelen csak a földiekért, az anyagiakért verjék magokat. A falak sem foglalnak be nagyobb tért, mint évszázak óta, mióta e kis félszigetre menekült az egy személyű istent imádók sok megpróbáltatáson átment kiseded serege, de a romlások kijavítva, künn és benn letisztítva, ugy tetszik, mintha barátságosabban fogadnák a belépőt. Általában örömmel telik el szívem, hogy mindezeket látva, az apostollal így szólhatok: „*Ime mindenek megújultak.*“

Vajha hasonlót mondhatnék a ti belső templomotokról is. Mert kétséget ugyan nem szenved, hogy egy templomnak, az Úr nevét viselő háznak jó karban s a lehető diszben tartása a vallásos buzgóságnak egyik kiváló szép jele s a mely gyülekezet templomával nem sokat gondol s nem bánja, ha belőle kő-kőven nem marad is: nem sokat gondol a vallásával se. De másfelől a legszebb és legékesebb templom sem pótolhatja s nem fedezheti el a belső templomnak, a léleknek hiányait és fogyatkozásait. A midőn azért teljes méltánylástomat és elismerésemet nyilvánítom a szent hajlék körül tanúsított gondos figyelemért és vallásos buzgóságért, engedjétek meg, hogy ez alkalommal is ama belső templom, a ti lelketek művelésére és ápolására kérjelek, intselek és buzdítsalak.